

MATATIZO YA MATUMIZI YA LUGHA KATIKA VYOMBO VYA HABARI: MIFANO KUTOKA KENYA¹

KITULA KINGE'I

1. Utangulizi

Mwandishi maarufu wa fasihi barani Afrika, Chinua Achebe amewahi kutoa maoni haya kuhusu matumizi ya lugha kama sanaa:

“Imetambulikana tangu zamani kwamba lugha, kama ubunifu mwingine wowote wa wanadamu, inaweza kutumiwa vibaya, inaweza kugeuzwa kutoka mahimizi yake ya asilia na kufaywa kitu kisicho na maana ua hata chenye madhara (1975:17) (Tafsiri yangu).

Kauli hii ya Achebe inamaanisha kwamba lugha inaweza kutumiwa kwa njia ya ubunifu wenye ufasaha ufaao ili kuwasiliana au pia ikatumiwa visivyo na kwa njia potovu. Ni nini hasa maana ya kuitumia lugha kwa njia potovu?

Pengine ni rahisi kuelezea kinyume chake. Mtumiaji wa lugha mwenye ubunifu huzingatia rasmi zote za lugha. Yeye huitumia lugha kama kitu kilicho hai kinachokua na pia kuendelea. Katika juhudi za kuifanya lugha kumwezesha kutoa maoni, maelekezo, habari na hisia, mtumiaji kama huyu hutambua kuwa lugha ikitumiwa ipasavyo huleta uhai katika taaluma ya mawasiliano (Luvai, 1991:60)

Hata hivyo, katika Kenya, kiwango cha ubora wa uandishi kwa jumla kimeshuka sana katika miaka ishirini iliyopita. Watafiti wanaeleza kwamba

“Kiwango cha lugha ya mazungumzo na maandishi kinaendelea kuzorota kila mwaka. Hati nyingi za nyaraka rasmi zinayo makosa yanayosababishwa na ujuzi duni wa lugha.” (Senamu na Williams 1991: 5) (Tafsiri yangu).

Makala hii itachunguza kwa muhtasari ushahidi wa matumizi yasiyofaa ya lugha ya Kiswahili katika vyombo vya habari km. redio, televisheni na magazeti.

---

¹ Makala yaliyowasilishwa katika Kongomano La Kimataifa La Kiswahili, Fort Jesus, Mombasa, Oktoba 3-6, 2000.

2. Sajala ya uandishi wa habari

Katika sajili zote, lugha ya Kiswahili inakua, kubadilika na kusambaa kwa kasi. Sehemu kubwa ya mabadiliko hayo huchochewa na maendeleo katika nyanja kama vile sayansi na teknolojia. Mabadiliko hayo huzua haja ya ukuzaji wa lugha ili kuiwezesha kuwasilisha dhana mpya katika maisha ya kila siku (Ohly 1987:1)

Makala katika vyombo vya habari, hugubika nyanja tofauti: habari, tahariri, michezo, makala maalum, burudani, uchambuzi, ripoti, mahojiano, maoni, matangazo na nyanja nyinginezo.

Nyanja zote hizi huzingatia mitindo mbalimbali na pia mbinu tofauti za uteuzi wa lugha. Kwa hivyo, tunaweza kusema kuwa vyombo vya habari vina mtindo wake au sajala yake maalum. Kulingana na Crystal na Davy (1969), Sajala ya uandishi wa habari hasa uandishi wa magazeti, inazo sifa zifuatazo:

- (1) Sifa zisizohusiana na lugha, k.m.
  - (a) Vichwa vikuu na vichwa vidogo
  - (b) Uzito au uhafifu wa chapa
  - (c) Mpangilio wa makala – (nafasi na mahali pa makala yenyewe).
  - (d) Uakifishaji
  - (e) Mpangilio wa aya
  - (f) Matumizi ya visitari
- (2) Muundo wa sentensi usio wa kawaida (km. aya ndefu iliyounganishwa kwa visitari na viunganishi).
- (3) Matumizi ya istilahi bila maelezo.
- (4) Msisitizo (mtindo wa mazungumzo na mafumbo).
- (5) Maingiliano kati ya maelezo juu ya maudhui na maoni halisi au mwelekeo wa mwandishi binafsi (Crystal and Davy 1969:187).

3. Mtazamo wa kinadharia

Wanaisimu kadha wameshughulikia uwanja wa matumizi ya lugha katika mawasiliano. Matumizi ya lugha katika misingi yake asilia na kwa kuambatana na mikabala au kunga za jamii husika huwa na majukumu yafuatayo, miongoni mwa mengine:

- (1) Kusuluhisha migogoro miongoni mwa hadhira.
- (2) Kueleweshwa hadhira mielekeo sadifu au asi dhidi ya lugha na jamii kwa jumla.
- (3) Kudumisha uwiano na mapatano katika jamii (Leech 1974:xii).

Kulingana na Searle (1969, 1975) umuhimu wa tamko lolote katika mawasiliano hutegemea mwasilishaji, hadhira, mahali na wakati. Isitoshe, katika nadharia yake, Austin (1962), umuhimu huo hutegemea uteuzi wa maneno, nia ya mwasilishi na athari ya maneno hayo kwa hadhira yake.

Lugha ya kimagazeti inayochambuliwa katika makala hii hutekeleza kazi mbalimbali kama vile: maelezo, ufananishaji au (ulinganishi), usisitizaji, ukinzani (utatanishi) na kadhalika. Katika makala hii, mbali na maana za aina tofauti kama uelezaji wa dhana moja kwa moja (udhabiri), maana husishi (km. mkora, mwaminifu, mfidadi, mcha Mungu m.k.), hasa aina ya maana inayozingatiwa ni ile ya kimtindo, yaani kisajili au kirejista.

Uandishi wa habari ni uwanja maalum wa kimatumizi. Kwa hivyo, ubora wa makala za habari hutegemea "ujuzi" wa mtindo wa mwandishi mhusika. Hata hivyo, dhana hii ya ujuzi wa lugha ni tata.

Kama alivyodokeza Whiteley (1974:5); katika kuchunguza viwango vya ubora wa matumizi ya Kiswahili, vigezo vifuatavyo sharti vizingatiwe miongoni mwa vingine:

- (1) Ugumu wa kitambua kinachomaanishwa na dhana ya "kujua lugha".
- (2) Tofauti katika viwango vya ujuzi ambao watumiaji wa lugha wanadai kuwa nao.
- (3) Ukweli kwamba watu 'huijua' lugha kwa sababu tofauti kutokana na sajala zao za kazi km. biashara, mazungumzo, michezo n.k.
- (4) Vigezo kama vile mahali pa kuishi, jamii, kazi na hata jinsia vimethibitishwa kuchangia au kuathiri "ujuzi" wa lugha.
- (5) Vishawishi vinavyowavutia watu kujifunza lugha: Kwa sasa mvuto upo kwenye lugha za kigeni dhidi ya Kiswahili.

4. Uchanganuzi wa matumizi ya lugha

Lugha ya kimagazeti iliyofafanuliwa humu imedhihirisha kwamba matatizo mengi – hutokana na utohozi wa msamiati wa kigeni, uundaji wa msamiati usio sanifu, ujuzi duni wa sarufi na tafsiri.

4.1. Utohozi

Utohozi wa msamiati wa kigeni, hasa wa Kiingereza, hufanyika kwa utaratibu unaotofautiana sana. Kwa mfano, maneno kama 'Kocha' (Coach) hurejelea tu mtaalam afunzaye kandanda wala sio bogi au behewa la kubebea shehena au abiria katika gari la moshi. Katika Kiingereza, neno hilo lina maana zote mbili.

Hata hivyo, haieleweki vyema kwa nini baadhi ya maneno ya Kiingereza hutumiwa vile vile katika magazeti ya Kiswahili bila kutoholewa au kutafsiriwa. Mifano ni kama:

D.O.	(District Officer)
D.C.	(District Commissioner)
P.C.	(Provincial Commissioner)
Spt.	(Superintendent)

Pengine urahisi wa matumizi hayo ni kwamba yana kumbukika bila shida.

Isitoshe, Kunayo mifano ya msamiati ambao hutumiwa sana magazetini kila mara ambao umezoeleka sana hata ingawa ni wa kigeni, na umetoholewa. Kwa mfano,

Rt. Rev	(Right Reverend)
padri	(Padre)
kadinali	(Cardinal)
dayosisi	(Diocese)
basi	(bus)
rori	(lorry)
hospitali	(hopital)
masikwata	(squatters)
trekta	(tractor)
gazeti	(gazette)
ripoti	(report)

picha (picture)
n.k.

Katika uandishi wa habari za michezo, msamiati wa kigeni uliotoholewa hupatikana kwa wingi. Sababu kubwa ya matumizi haya ni kwamba asili ya michezo inayosimuliwa ni utamaduni wa kigeni.

Pili pia ni kwamba waandishi wanawasiliana na hadhira maalum ambayo inatarajiwa kuelewa mazingira ya lugha na utamaduni wa yale yanayoelezwa. Kwa hivyo maneno ya kutoholewa hutumika kwa wingi: kwa mfano:

soka	(soccer)
gofu	(goaf)
quota	(quarter)
fainali	(final)
nusu fainali	(semi-final)
pointi	(point)
penati	(penalty)
goli	(goal)
ligi	(league)
refa	(referee)
rali	(rally)
mechi	(match)

Mbali na utohozi, maneno mapya yanayobuniwa kutokana na maneno mengine yaliyofahamika tayari yanazua utata fulani. Kwa mfano:

Neno jipya

Muingilio
Mjengo
Madharau
Mjengo
Mishughuliko
Ufahari
Upanzi

Neno Sanifu

Maingilio
Ujenzi
dharau
Jengo
Shughuli
Fahari
Upandaji

Utumizi	Matumizi
Usaidizi	Msaada
Ufadhi	Fadhili

Haifahamiki iwapo maneno mapya kama haya yanatokana na athari gani. Kwa sasa, ni dhahiri kwamba maneno haya yamekuwa sinonimia.

4.2. Msamiati

Mbali ya makosa yanayosababishwa na athari za lugha za kwanza kwa waandishi wa habari ambao sio wazalia wa Kiswahili, kunayo mifano ya matumizi yasiyofaa ambayo hutokana na kiwango duni cha ujuzi wa msamiati miongoni mwa waandishi hao. Uandishi wa habari hujumuisha nyanja au sajili kadha tofauti kama vile: ripoti, sheria, dini, michezo, sayansi na matangazo ya biashara. Hii ina maana kuwa mwandishi stadi wa habari sharti aweze kumudu ipasavyo msamiati unaostahili kutumika katika nyanja zote hizi iwapo atahitajika kuandika makala asilia, kuhariri au kutafsiri makala kama hayo katika sajala mojawapo.

Ifuatayo ni mifano michache ya makosa yanotokana na matumizi ya msamiati usiofaa katika uandishi wa habari. Neno mwafaka zaidi limeonyeshwa katika mabano.

- (1) Wito umetolewa kuwa sekta ya sukari inastahili kuangaliwa (kuchunguzwa).
- (2) Abdalla ni mwana mziki astahiki (stadi, mahiri)
- (3) Taifa letu limejawa na uchu wa pesa (tamaa)
- (4) Abiria wawili waliuawa katika ajali (walifariki)
- (5) Watu waliojipatia nyumba za umma kwa njia bandia watapokonya nyumba hizo. (magendo, zisizo halali)
- (6) Wafungwa sita waliuawa jana walipojaribu kuhepa jela. (kutoroka)
- (7) Kingora cha jela kililizwa (kilipigwa)
- (8) Kulitokea mkanyagano wakati askari walipotokea. (vurumai, rabsha, kukuru kakara, pata shika).
- (9) Majeshi yamepeleka vifaa vyao vya vita nchini Oman. (zana, silaha)

- (10) Mfalme tito anauguzwa figo. (anaugua)
- (11) Shughuli ya kupiga kura itadumu kwa siku tatu. (itaendelea; itachukua).
- (12) Dawa hii huondoa upepo tumboni (hewa).
- (13) Kutakuwa na mkutano wa kikosi cha wanakamati wa kuchunguza sheria. (halmashauri, tume).
- (14) Mshitakiwa alihukumiwa baada ya kupatikana na hatia ya makosa mbali mbali.
- (15) Viongozi wote walikubaliana kuafiki msimamo wa pamoja. (yote ni sawa).
- (16) Rasimali zetu zimeanza kuchakaa (kuadimika).

Baadhi ya makosa ya aina hii hutokea pia kwa sababu ya marudio ambayo yanahusu sinonimia (km. sentensi 15).

4.3. Sarufi

Ingawaje ujuzi wa sarufi ndio uti wa mgongo wa matumizi ya lugha (Waihiga 1991:1), matatizo kadha yanayohusu muundo wa lugha hutokea sana katika magazeti na vyombo vingine. Makosa kama hayo hutokea katika viwango mbali mbali kama vile.

- (a) Matamshi na tahajia (km. r badala ya l, h/s, f/v n.k.)
- (b) Muundo wa maneno na uwiano (km. watu kumi na mbili (wawili))
- (c) Mpangilio wa maneno katika ngeli (km. habari hii/hizi)
- (d) Sentensi changamano zenye utata.
- (e) Usemi wa taarifa (km. Waziri alisema atarudi wilayani. Sahihi ni angerudi)
- (f) Semi na mafumbo

Ubadilishaji wa mpangilio wa maneno katika sentensi hutokea sana. Kwa mfano, katika ya sentensi zifuatazo, kiima kimeundwa kutokana na kifungu cha maneno yanayoonyehsa “umilikaji.”

- (1) Wizi wake ulimfunga jela
- (2) Ulaji njama wao umemfukuza kazi

(3) Tamaa yangu iliniponza

Kutotumia ipasavyo viambishi cha kudhihirisha mahali yaani ni pia husababisha kutokea kwa makosa ya kisarufi kwa mfano,

(1) Mbunge aliambiwa aondoke chama (badala ya chamani)

(2) Je, ungetaka kuingia siasa? (badala ya siasani)

4.3.1. Matamshi na tahajia

Kulingana na Mbaabu (1995) na King'ei na Musau (2000), matatizo ya aina hii husababishwa na athari za lugha za kimsingi, hasa makosa ya kimatamshi. Hata hivyo, matatizo ya kifonolojia hutokea kwa nadra sana katika vyombo vya habari. Mifano ya makosa kama hayo ni yale yanayotokana na fonimu zifuatazo:

r/l	rinda na linda
n/nd	ndoa na doa
h/	hili na hii
mb/b	mbali na bali
f/v	faa na vaa
k/g	koko na gogo
t/d	tata na dada
p/b	paa na baa
sh/ch	shoo na choo
s/z	saa na zaa

Kwa upande wa tahajia, aina za makosa ya kimaendelezo ambazo hutokea hudhihirisha athari za kimatamshi za waandishi wenyewe. Hii hapa mifano michache:

Makosa

chokoraa

Riadha

filimbi

medeli

fanakisha

Sanifu

chokora

riyadha

ririmbi

medali

fanikisha

tikisha

tikiza.

4.3.2. Uwiano

Uwiano wa majina na vitenzi huwatatiza baadhi ya waandishi wa habari. Matatizo kama hayo hutokea katika uambishaji, urejeleaji na kadhalika. Mifano:

- (1) Mahakama yalitupilia mbali kesi yake (5/6 au 9/10)? (ilitupilia)
- (2) Mahakama kuu imeamuru kura zihesabiwe. (9/10)
- (3) Ghuba ya uajemi au Ghuba la Uajemi. (Majina kama goli, Klabu na kocha huingizwa katika ngeli tofauti).

Wingi na Uchache

Hali kadhalika dhana ya wingi na uchache husababisha makosa. Waandishi kadha huchanganya dhana za wingi na kuzieleza kwa uchache. Km.

- (1) Alieleza huzuni wake (1/2 badala ya 9)
- (2) Mvua unanyesha Nakuru (1/2 badala ya 9/10)

Majina kama hasira hutumika kwa wingi na pia uchache. Hata hivyo, majina kama taabu au pesa hukosewa yanapoelezwa kwa uchache. Km.

Pesa <u>chache</u>	(badala ya <u>kidogo</u>)
Taabu chache	"
Mvua chache	"
Maumivu chache	"
Maoni chache	"
Uwezo mchache	"
Faida chache	"

4.3.3. Tafsiri

Makosa mengine ya tafsiri yanaweza kusababisha kupotoka sana kwa habari. Hali hii hutokea pale ambapo mwenye kutafsiri anakosa kuelewa dhana fulani katika lugha asilia.

Kwa mfano, kifungu:

- (1) "The leader of prosecution regarded the accused as a first offender."

kilitafsiriwa kuwa:

“Kiongozi wa mashitaka alimchukulia mshitakiwa kama mkosaji wa kwanza.”

(*Taifa Leo*, Sept. 5, 2000:2)

“first offender” linamaanisha mtu aliyevunja sheria mara ya kwanza sio mkosaji wa kwanza.

(2) “The woman was dressed in a skirt and a tight-top.”

Kilitafsiriwa:

“Mwanamke alikuwa amevaa sketi na kitopa cha kubana

Neno kitopa halijasanifishwa wala halijulikani na watumiaji wa Kiswahili. Yamkini mwandishi alilitohoa ili kusadifu maana aliyoikusudia katika tafsiri yake.

Kwa kuzingatia mahitaji ya hadhira yake, mwandishi wa habari analazimika kubadilisha mtindo na hata uteuzi wa maneno na semi. Kwa mfano, katika tahariri na ripoti, lugha huwa sanifu na mtiririko wake huwa mkavu na rasmi. Hata hivyo, mwandishi anayewasiliana na hadhira ya vijana hutumia lugha yenye madoido mengi na wingi wa huchanganyaji wa ndimi. Mfano wa natumizi hayo unaonyesha kuwa sifa kuu za lugha hii huwa ni msamiati wa kukopwa kutoka kiingereza na usemi wa kitamathali kadha.

Mfano:

“Mrembo aliyedunga taiti na kitopa-mkato (tunk-top) aliponea tundu ya sindano kuvuliwa nguo baada ya kupandisha manamba temparecha (temperature) katika steji ya Mwembe Tayari.

Kasheshe na hoi hoi ilizuka punde tu mrembo huyo alipopita katika steji inayopakia abiria wa kwenda Kaloleni, Mariakani na Voi.”

Kimaumbile, mrembo mwenyewe alikuwa katunukiwa “figa” (figure – eight) inayotatanisha wanawake wengi wanaotamani kuwa “Model” (*Taifa Leo*, kama hapo juu:3). Mafunizi ya maneno na misemo ya aina hii mara kwa mara huishia kukubaliwa kama lugha sanifu lakini sharti yatumike kwa, hadhari na katika muktadha (Wamitila 1999: xi)

Utata mwingine unaweza pia kusababishwa na matumizi ya vifungu virefu ambavyo hutunga uelewaji. Matumizi ya viunganishi hurefusha sana kifungu k.m.

“Msemaji wa kikundi cha Bw. Robert Mugabe cha Patriotic Front, kilichokuwa kikipigania ukombozi wa Rhodesia aliambia Barasa la Usalama la Umoja wa Mataifa jana kwamba, Uchaguzi mkuu utakaofanyika nchini humo kuanzia Februari 27 hadi 29 kwamba utakuwa wa haki iwapo wote wanaohusika katika usimamizi wake wataendesha shughuli zao bila woga, chuki au mapendeleo na hasa iwapo watazingatia maoni ya vyama vyote na wananchi kwa jumla ambao wana hamu ya kuwa na maongozi ya kidemokrasia baada ya kutawaliwa kimabavu kwa miaka mingi ya umwagikaji damu na mateso.” (*Taifa Leo*, Feb. 2, 1980, uk. 40)

Hitimisho

Waandishi wa habari wana wajibu mkubwa zaidi wa kuikuza na kuipanua lugha. Wao ndio watarajiwao kuongeza msamiati, kuivuta lugha hivi na vile wakiinyoosha na kuiwamba kwa nia ya kuiendeleza na kuistawisha (Marshad 1993:ix).

Ingawaje waandishi wanatarajiwa kutumia lugha sanifu, sharti ifahamike kuwa wao wana uhuru wa kiusanii kwa hivyo hawana budi kubuni na kuvyaza maneno na miundo mipya kila mara. Hata hivyo, ubanifu hauwezi kuchukuliwa kama kisingizio cha kupuuza misingi yote ya lugha sanifu ingawa utaratibu wa usanifishaji hauna kikomo na daima unaendelea.

Licha ya uhaba na ugumu wa kupatikana kwa istilahi za nyanja ya waandishi wa habari, matumizi ya Kiswahili katika vyombo vya habari, katika sajala na viwango mbalimbali, “yanaendelea kushamiri licha ya mabadiliko na shida nyinginezo (Tumbo-Masabo na Mwansoko, 1992: 42).

Makala hii imetalii kwa muhtasiri baadhi ya matatizo ya kimatumizi yanayodhihirika katika vyombo vya habari nchini Kenya. Ukweli ni kwamba ingawa lugha ya Kiswahili haitumiki kwa wingi, hasa katika magazeti, vyombo kama redio na televisheni (runinga) vimepiga hatua kukuzaji, upanuzi na uendelezaji wa lugha hii. Mfano mzuri wa juhudi hizi ni katika matumizi ya msamiati mpya kuelezea dhana mpya kama vile ‘mtundao’ (Internet).

Marejeleo

Achebe, C. (1975). *Morning Yet on Creation Day*. London: Heinemann.

Austin, J. (1962). *How to Do Things with Words*. Cambridge: Cambridge University Press.

Crystal, D. and Davy D. (1969). *Investigating English Style*. London: Longman

Giglioli, P.P. (1987). *Language and Social Context*. Middlesex: Penguin Books.

- Kingei, K. na Musau, (2000) P. *Utata wa Kiswahili Sanifu*. Nairobi: Didaxis (Kitachapishwa hivi karibuni).
- Leech, G. (1976). *Semantics*. Middlesex: Penguin Books.
- Luvai, A. (1991) Poetry through a Popular Medium, in: Sanam, K. na Williams D. (1991).
- Marshad, H. (1993) *Kiswahili au Kiingereza Nchini Kenya?*. Nairobi: KKF.
- Mbaabu, I. (1995) *Usahihishaji Makosa katika Kiswahili*. Nairobi: Longhorn Kenya.
- Mdee, J. (1997). *Nadharia na Historia ya Leksikografia*. Dar es Salaam: TUKI.
- Ohly, R. (1987). *Primary Technical Dictionary: Swahili –English*: Dar es Salaam: IPI.
- Searle, J. (1969). *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Senamo, K. na D. Williams (Wahariri) (1991). *Creative Use of Language in Kenya*. Nairobi: JKF.
- Tambo-Masabo na Mwansoko (1992). *Kiongozi cha Uundaji wa Istilahi za Kiswahili*. Dar es Salaam: TUKI.
- Waihiga, G. (1999). *Sarufi Fafanuzi ya Kiswahili*. Nairobi: Longhorn Publishers.
- Wamitila, K. (1999) *Kamusi ya Misemo Nahau*: Nairobi: Longhorn Publishers.
- Whiteley W.H. (mhariri) (1974). *Language in Kenya*: Nairobi: Oxford University Press.